

זכויות הילד והמשפט הישראלי

עורכת: תמר מורג, עורך משנה: יוסי רחמים
תל אביב: רמות, בשיתוף עם "המשפט": כתב-עת לענייני משפט, ומרכז
סנירבה לזכויות האדם, 2010 (630 עמודים)

חזקיה (חזי) אהרוני

הקדמה

מאז קבלתה של "האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד" בשנת 1989, ואשרורה על ידי מדינת ישראל בשנת 1991, חוקקו חוקים ותוקנו תקנות בתחום זה, נכתב על אודות אופיין ומקומן של זכויות ילדים בישראל ברוח אמנה זו ובהתאם לצרכים ולתנאים החברתיים, הכלכליים והחינוכיים הקיימים בישראל, ונערכים דיונים משפטיים וציבוריים מקיפים בנושא.

ספר מקיף וייחודי זה, המוקדש כולו לזכויות הילד, מבטא את הלך הרוח והשינויים המשפיעים על זכויות ילדים מאז אשרור האמנה על ידי המדינה. תרומתו של הספר היא רבה: הוא מביא דעות שונות של מגוון כותבים רחב, מעלה שאלות רבות, מציע הגדרות תיאורטיות ויישומיות, מביא תיאור מדויק ומורכב של המצב הקיים ואף מנסה לנבא את המצב העתידי, מגרה את החשיבה ומעודד את הדיון הציבורי בנושא חשוב זה ומעלה מסקנות והמלצות לפיתוח וקידום זכויותיהם של ילדים בישראל. כל זה נתמך לרוב היטב על ידי מקורות ספרותיים, מחקר אקדמי ומידע משפטי מתאימים, המחזקים את המסקנות וההצעות לקידום התחיקה בישראל ברוח האמנה הבין-לאומית וליישומה הלכה למעשה. ספר זה יסייע להמשך השינויים המתרחשים לאחרונה בתפיסת מעמדו של הילד בישראל כנושא זכויות מבחינה משפטית, וליישומם במערכת המשפטית והחברתית.

נושאו של הספר אקטואלי היום במיוחד. הוא יוצא לאור בזמנים קשים ביותר לילדים ולחברה שלנו, זמנים שבהם מעשי רצח של ילדים, התעללות בהם, ניצולם ופגיעה בזכויותיהם הפכו לדבר של יום יום, כפי שמתבטא בתקשורת ובין כותלי בית המשפט; ימים שזכויות ילדי עובדים זרים נוגעות ללבם של אזרחים רבים ומעלות דילמות חברתיות ומוסריות; ימים שבהם חלקים בחברה טוענים שילדים יש זכויות רבות מדי (דוגמת "חוק זכויות התלמיד") שבעטיין המבוגרים איבדו את סמכותם, וכי התוצאות מתבטאות באלימות גואה אצל ילדים ובני נוער בבית הספר ובחברה. ספר זה בא לעודד את הטמעתו של קובץ זכויות הילדים בתוך חוקי היסוד של המדינה, כגון "חוק האדם וחירותו", ולסייע בכך; זאת מאחר שכיום הם פזורים

במקומות רבים ובכך מאבדים את צביונם בתוך מערכת החוקים המורכבת. ספר זה בא לעודד ניצנים ראשוניים של תחיקה והכרה בסוג שונה ומורכב יותר של זכויות ילדים, שלא הכרנו קודם לכן, ולפני קבלת האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד. הוא מעלה שאלות כגון: מה היא מידת השפעת "חוק כבוד האדם וחירותו" על זכויות ילדים? מה היא טובת הילד מנקודת ראות של הילד עצמו ומנקודת ראותו של המבוגר? איך להתאים את ההכרה בדבר זכויות הילד לגילו ולכישוריו המתפתחים? עד כמה תהיה לילדים הזכות לדבר עבור עצמם ולסגור על עצמם וכיצד? היכן האחריות ההורית וזכויות הילד מתנגשים, וכיצד ניתן ליישב זאת לטובת הכול? הספר בא לענות על שאלות רבות ומורכבות שגם מערכת המשפט עדיין מתלבטת בהם. המחוקק, איש המחקר, הסטודנט, איש המקצוע בשדה והציבור הרחב המתמודדים עם חלק משאלות אלה – כולם יכולים להיעזר בתכניו הרבים של ספר זה, להשתמש בו לגירוי חשיבתם ולמצוא בו חלק מהתשובות לשאלותיהם.

הסקירה תתאר את תוכני הספר, ארגונום ואיכותם ותדון לרוב בתרומתו לחברה ולאנשי מקצוע רב-תחומיים העוסקים בתחום החינוכי והטיפול עם אוכלוסיות ילדים ונוער נורמטיבי ובסיכון ובבני משפחותיהם. בסקירה זו אין כוונה מפורשת לדון בשאלות אקדמיות-משפטיות ולבקר את התכנים המשפטיים המורכבים שבו, שכן אלו אינם בתחום התמחותו של הסוקר.

מטרות הספר

לפי העורכת, מטרות הספר הן: (א) למלא חלל ריק בנושא זכויות הילד; (ב) להציג מגוון של התייחסויות אקדמיות עדכניות לפרשנויות השונות של המונח "זכויות הילד"; (ג) להציג את השפעתו של העיסוק בזכויות הילד על המשפט הישראלי מאז הצטרפות ישראל לאמנה הבין-לאומית (עמ' 11).

למי מיועד הספר?

העורכת מציינת בפתח הספר, כי הוא מיועד לציבור המשפטנים ולכלל אנשי המקצוע שעוסקים מחייב התמודדות עם שאלות הנוגעות בתפיסה החברתית והמשפטית של ילדים ושל תקופת הילדות (עמ' 11). לפי חלקה השני של הצהרה זו, אנשי מקצוע רבים עוסקים בתקופת הילדות, ומכאן, שנוסף על אנשי חוק ומשפט, ספר זה מיועד גם למחנכים ועובדי הוראה של הגיל הרך ושל מתבגרים, לפסיכולוגים התפתחותיים, לעובדים סוציאליים ולמטפלים באוכלוסיות ילדים ונוער בסיכון ובמשפחותיהם וגם לאנשי אקדמיה ולסטודנטים הלומדים תחומים אלה באקדמיה.

על אודות תוכני הספר

הספר מבוסס על תכנים שהועלו בכנס בין-לאומי בנושא זכויות הילד, שנערך בישראל ב-20 בנובמבר, 2005. מקצתם של המאמרים פורסמו בגיליון 22 של כתב-העת "המשפט", שיצא לאור ביולי 2006. לתוכני הכנס והמאמרים הני"ל, שהותאמו לספר, נוספו גם מאמרים שנכתבו במיוחד עבורו. מקצת המאמרים מייצגים תוצאות מחקרים שנערכו, ומקצתם משמשים כנייר עמדה בנושא מורכב ומוגדר.

הושקעה חשיבה רבה באשר לארגון תוכני הספר. חלוקת המאמרים והשערים השונים נעשתה בסדר הגיוני, החיוני בספר כה עשיר באיכותו ובכמותו, שמאמרי הרבים נכתבו בידי מחברים שונים. ספר ערוך דורש חשיבה רבה של העורכים, במטרה להציג את המאמרים הרבים והמגוונים בסדר וברצף הגיוניים. המאמרים בכל שער אמורים להיות קשורים זה לזה ולבטא את הנושא הספציפי שנבחר לו, ללא חפיפת יתר עם שערים אחרים.

הספר פותח בדברי הקדמה קצרים וחשובים בדבר זכויות הילד במשפט הישראלי מפי סמכות משפטית וציבורית ידועה – השופטת דורית ביניש, נשיאת בית המשפט העליון. לאחריו מצוי פתח דבר ("בפתח הספר") שנכתב על ידי ד"ר עו"ד תמר מורג והוא מספק את הרציונל להוצאתו לאור של הספר דווקא בימים אלה, וכן מעלה את ייחודו ומטרותיו ומציין מיהו קהל היעד שלו. החלק הפותח מסתיים בהסבר קצר של תוכני הספר העיקריים, השיקולים שמאחורי הכללתם וסדר הופעתם בספר.

בספר חמישה שערים. השער הראשון סוקר את הרקע לאמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד ואת התפתחותה ומשמש כמבוא לכל השערים הנותרים. בכל שער מצויים שניים עד חמישה מאמרים שנכתבו על ידי מחברים שונים, אנשי אקדמיה מתחום המשפט והעבודה הסוציאלית. בפתח כל מאמר מופיע פירוט ראשי הפרקים שלו, והוא דומה ברוב המאמרים: הקדמה או מבוא וחומר רקע תיאורטי המגובה בחומר מחקרי ואחר, הגדרה, תיאור המצב הנוכחי, דיון, הצעות, מסקנות וסיכום. הספר נכתב בסגנון משפטי אקדמי עם אזכורים והערות שוליים רבות, המסייעים לקורא בהבנת התכנים ובקישורם לעובדות, ציטוטים, מקורות, חוקים, פסיקות וכדומה. סדר הופעת השערים מקביל לסעיפים השונים של עקרונות "האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד" (עקרון ההישרדות וההתפתחות, עקרון ההשתתפות, עקרון השוויון ועקרון טובת הילד). בפתח הספר נטען שמקורות פרשניים של כל ארבעת העקרונות האלה קשורים או חופפים זה לזה במידה רבה. אף כי כל אחד מן המאמרים מתמקד בעיקרון אחד או בנושא אחד, יש ביניהם לעתים חפיפה, דבר המחזק את הבנת התכנים. להלן שערי הספר:

שער ראשון – "הכרה בילדים כנושאי זכויות ילדים". שער זה מספק רקע כללי והיסטורי להתפתחות האמנה בעולם ובישראל. כמו כן הוא מספק את הרקע ליתר השערים והמאמרים. המאמר "עשרים שנה אחרי – תפיסת זכויות הילד על פי האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד" (מורג) דן בהשפעה האמריקנית ובהשפעת הצהרת האו"ם לזכויות הילד משנת 1959 על "האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד משנת 1989; המאמר "אחריות המדינה בקידום זכויות ילדים" (רוטלוי) דן באחריות המדינה על קידום זכויות הילד ומעלה שאלות ותהיות רבות על הקשיים וההישגים היחסיים במימוש החוקים; המאמר "אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד – מטה קסם או מקסם שווא?" (קרפ) מדבר על המציאות והחלום בהגשמת האמנה וביישומה; המאמר "האומנם עידן חדש? פסיקת בתי המשפט בישראל והאמנה בדבר זכויות הילד" (מורג) בוחן את השפעת האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד על

הפסיקה הישראלית ועל המונח "זכויות הילד" (או "זכויות ילדים") וביטויים דומים מהבחינות הרטורית והמהותית; המאמר "זכויות הילד במשפחה כזכויות יחס" (זפרן) בוחן ומציג את ההיבטים הרעיוניים של זכויות הילד בזירה המשפחתית ואת יישומם בהתאם להיבטים אלו.

שער שני – "עקרון ההתפתחות". המחקר "זכות הילדים להתפתחות: תפיסות ועמדות של ילדים ישראלים ופלסטינים בנוגע לזכויות הילד" (בן-אריה, נחנסון וקושר) דן לראשונה בהשפעה היחסית של מאפיינים ומשתנים דמוגרפיים שונים, כגון: גיל, דור, תרבות ולאום, באופן שבו הם משפיעים על העמדות והתפיסות של ילדים ישראלים ופלסטינאים בנושא זכויות ילדים; המאמר "בין תקיפה, התעללות וענישה גופנית כלפי ילדים" (שמואלי) מגדיר, מפרש ומבהיר את המונחים השונים של חוק העונשין התשל"ז-1977 ואת תיקון 26 של החוק שהתקבל בשנת 1989. לדעת המחבר קיים בחוק המתוקן חסר הגורם לעמימות בפירושו וביישומו, והוא דורש חידוד והבהרה.

שער שלישי – "עקרון ההשתתפות". המאמר "זכות התלונה של ילדים בהשמה חוץ-ביתית: רציונאל ומתווה של מנגנון למימושה" (פלד-אמיר ובנבנישתי) דן בהצעת חקיקה להשמה חוץ-ביתית ובחשיבות מתן זכות התלונה לילדים החיים במסגרות השמה חוץ-ביתית, כגון: משפחות אומנה, מוסדות, מעונות ופנימיות, כפי שמעוגן בעקרון ההשתתפות שבאמנה; המחקר "הדרת ילדים מתהליכי גירושין" (הקר) מעיד על הפער הקיים בין סעיפיה של האמנה, המלצותיה ועמדותיה של ועדת המשנה בנושא הילד ומשפחתו לבין הפרקטיקה הקשורה לזכות הילד להשתתף בהכרעות בדיון על משמורתו, הכרעות הנוגעות לגורלו; המאמר "ילדים נפגעי עברה והזכות להשתתפות" (גל) דן במיעוט ההזדמנויות הניתנות לילדים נפגעי עברה להשתתף בהליך הפלילי באופן פעיל ובהתייחסות המערכת אליהם כאל אובייקטים הזקוקים להגנה במקום כאל שותפים בהליך; המאמר "זה לא כמו בטלוויזיה: סוגיות טיפוליות בשיתוף ילדים בבית המשפט לענייני משפחה" (אלדר-אבידן וענבר) דן בהשלכות גירושין על ילדים ובהשתתפותם בהחלטות הנובעות מהם, תוך השוואות בין מדינות שונות, תיאור מקרים והצעת מודל מתאים להשתתפות.

שער רביעי – "עקרון השוויון". המאמר "האומנם שיח זכויות הילד בישראל עושה צדק עם כל הילדים ומשפחותיהם?" (רוגן וגילת) עוסק בשאלה, מדוע שיח זכויות הילד בישראל אינו דן באי-הצדק כלפי ילדים ובני נוער מודרים ומחלשים באופן שוויוני בהשוואה לזכויות וקבוצות אחרות, ומציע פתרונות לבעיה; המאמר "ילדים בודדים בצל דיני ההגירה: עיון בנוהג המקומי בראי משפט זכויות האדם הבין-לאומי" (כהן) דן במעמדם ובזכויותיהם של ילדים מהגרים ללא הוריהם, המצויים בישראל "בין הפטיש והסדן" בהקשר של האמנה.

שער חמישי – "עקרון טובת הילד". המאמר "רישיון הורות" (טריגר) טוען שאין להפלות בין הורות ביולוגית להורות משפטית, אלא לפעול על פי עקרון

טובת הילד; המאמר "קבלת החלטה בעניינה של ילדה: לקראת השלמה בין טובת הילד לבין זכויות הילדה" (ליכט-פטרן) מציע מודל המגשר בין טובת הילדה לבין זכויותיה; "שיפוט נוער: החמרה, המרה ומה שביניהם" (סולומון) סוקר את נושא התפתחות שיפוט הנוער בארץ ובעולם, מגמותיו והביקורת עליו. המחברת מביאה את הגישות הנהוגות בארץ, וטוענת שהן מחמירות מדי. לדעתה עדיף לטפל בנוער עובר חוק בקהילה, באמצעות מניעה, ולמעט בהבאתו לבית המשפט; המאמר "על הדבש ועל העוקץ: דיון בהסדר המשמרות הקיים במשפט הישראלי" (מייזלס) דן ב"חזקת הגיל הרך" ומציע חלופות מעניינות; המאמר "בשלה העת: ההכרה בייצוג ילדים בהליכים משפטיים הנוגעים בחייהם כזכות אדם של הילד" (פרימור) טוען שילדים אינם מיוצגים בשיטתיות ושוויוניות לפני השופט בעת שמקבלים החלטות גורליות בעניינם. הדיון במאמר מציג את זכותו של הילד לייצוג כ"זכות אדם" שיש להכיר בה.

בסוף הספר מצויים נספחים של כל גרסאות ההצהרה והאמנה: נספח א – אמנה בדבר זכויות הילד, 1989; נספח ב – הצהרת ג'נבה בדבר זכויות הילד, 1924; נספח ג – הצהרת האו"ם בדבר זכויות הילד, 1959. ההצהרות של שתי הגרסאות הראשונות (1924, 1959) הן שהובילו בסופו של דבר לגרסה הסופית של האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד (1989).

הערות טכניות

- א. ספר זה הוא ספר עב כרס ועשיר בתכנים רבים, ולמרות זאת מחירו המומלץ (98 ש"ח) הוא מחיר השווה לכל נפש ומעודד את רכישתו ואת השימוש בו להפצת מידע חשוב זה בדבר זכויות ילדים באקדמיה ובציבור.
- ב. בשל מספר העמודים הרב של הספר (639 עמודים) והצהרת העורכים שהוא ספר אקדמי מורכב, חסרים מאוד בספר זה "מראה נושאים" ו"מראה שמות", שיכלו בוודאי לסייע לקוראים למצוא במהרה, בקלות וביעילות תכנים ונושאים ספציפיים.
- ג. מבוא קצר לכל שער בנפרד היה מסייע מאוד לקוראים.
- ד. הגרסאות הקודמות של ההצהרות בדבר זכויות הילד, שמתוכן התפתחה האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד (נספחים ב ו-ג), הובאו בשפה האנגלית בלבד, ולא תורגמו לעברית כמו האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד (נספח א).
- ה. היה רצוי לסדר את הגרסאות השונות של ההצהרות והאמנה הבין-לאומית שבנספחים בהתאם להתפתחותן, מהמוקדם למאוחר.
- ו. הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט פרסמה את ד"וחותיה בשנת 2003, ולא בשנת 2004 כפי שנכתב במאמרה של זפרן (עמ' 136).

הערות בקשר לתוכן הספר

- א. בספר בולט בחסרונו דיון בנושא "חוק זכויות התלמיד", במיוחד בהתחשב בעובדה שחוק זה מותקף לאחרונה מצד גורמים שונים הרוצים לשנותו ואף למחוק אותו.
- ב. אם כוונת הספר לעודד ולפתח שיח חברתי רחב, היה צורך לתת מקום רב יותר לקולם של אנשי המקצוע בשדה, ובעיקר לארגונים חשובים העוסקים בהגנה ובסנגור על זכויות ילדים; זאת כדי שגם ההיבטים היישומיים יקבלו ביטוי הולם. שילוב דעתם של ארגונים אלו בספר יכול היה לעודד ולהפרות שיתוף פעולה בין אנשי האקדמיה ואנשי המקצוע בשטח ביישום החקיקה הלכה למעשה ובעידוד השיח הציבורי. זכויות ילדים הם לא רק נחלתם של האקדמיה והמשפט הישראליים, אלא של החברה הישראלית כולה.
- ג. מאחר שהספר מבוסס ברובו על תוכני הרצאות שנישאו בכנס בשנת 2005, היה רצוי שכותבי ועורכי המאמרים יעדכנו אותם לפני יציאת ספר זה לאור. זמן רב חלף מאז, וכפי שהודגש לא אחת בספר, בנושא דינמי זה על אודות זכויות הילד בישראל חלו וחלים שינויים רבים בתחומי החקיקה, המשפט, הפסיקה והדיון הציבורי. מעיון ברשימת המקורות של המאמרים השונים לאורך הספר, מצויים יחסית מעט מאוד מקורות ספרותיים חדשים ומעודכנים מעבר לשנת 2005. למשל במאמרה של גל, "ילדים נפגעי עברה והזכות להשתתפות", מצוי רק מקור ספרותי תומך אחד משנת 2006, והמקור החדש ביותר הוא משנת 2007, והוא גם היחיד משנה זו. כמו כן, במאמרם של בן-אריה, נחנסון וקושר, צוטטו נתונים על פגיעות בזכויותיהם של ילדים במישורים שונים שנלקחו מ"שנתון סטטיסטי" של "המועצה הלאומית לשלום הילד" משנת 2005, נתונים שסביר להניח כי הם נוגעים לשנים קודמות. מאז 2005 ועד להדפסת הספר ודאי חלו שינויים רבים בנושאים חשובים אלה ואחרים, וחבל שלא ניתן להם ביטוי כאן.
- ד. לפי העורכת וחלק מכותבי המאמרים, הפרשנות על תפיסת זכויות הילד היא תהליך דינמי ומשתנה. לא מן הנמנע שבעוד מספר שנים יהיה צורך בעדכון תוכני הספר או בהכנת כרך נוסף, שישקף את השינויים. אף האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד עצמה, על כל סעיפיה ומרכיביה, צפויה לעדכון.
- ה. לאורך הספר מצויות הצעות רבות לקידום החקיקה או לתיקונים בחקיקה, הדורשות תשומת לב מיידית. למשל ההצעה להקמת מנגנון שיטפל בתלונות ילדים המצויים בהשמה חוץ-ביתית (המבוססת על סעיפים רבים באמנה), במאמרם של פלד-אמיר ובנבנישתי. המלצה בהקשר זה הומלצה גם על ידי ועדת רוטלוי (סעיפים 67–68 להמלצה להצעת חוק השמה חוץ-ביתית). דוגמה נוספת היא ההצעה לפתרון בעיות ילדים מהגרים, שהוצעה במאמרו של כהן.
- ו. מאמרם של רונן וגילת בשאלה, "האומנם שיח זכויות הילד בישראל עושה צדק עם הילדים ומשפחותיהם?" הוא המאמר הקצר ביותר בספר זה, אך החשוב ביותר לדעתי, והוא יוצא דופן בתרומתו. הוא מעלה ומגלה דברים קשים ביותר

על החברה שלנו. מצד אחד, יש לה חוקים מתקדמים המגנים על זכויות ילדים ומקדמים אותם, והיא גם מצליחה כלכלית בהשוואה למדינות המתועשות בעולם, אך מצד שני, היא אינה מקדישה את המשאבים המתאימים לסייע במימוש זכויותיהם הבסיסיות ביותר של ילדים ובני נוער עניים ומודרים ובני משפחותיהם (כפי שאף פורסם לאחרונה בדו"ח העוני בישראל של שנת 2009). תוכן המאמר גורם לקורא אי-נחת, משום שלאחר קריאת המאמרים הרבים המסתמכים על האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד ודנים באתגרים ובהישגים באופן רטורי, מתברר כי בחצרנו האחורית – לא הרחק, זכויות ילדים אלה נפגעות ונרמסות באופן קשה ביותר ונדחקות לקרן זוית.

סיכום

תרומתו המשמעותית ביותר של הספר היא בהתמקדותו בכך עב כרס ומקיף אחד בנושא אחד חשוב – "זכויות הילד", תוך הבאת דעות שונות ומגוונות של מומחים רבים בתחום. אלו מספקים הגדרות, תיאורי מצב, חומר רקע, ביקורות, דיונים, מסקנות והצעות לשינוי החוק, לחקיקה חדשה וכדומה. אכן יש לקוות, כפי שבוטא רבות לאורך הספר, שתכניו יעודדו דיון משפטי וציבורי ויתרמו לזכויות הילד בתקופה זו, שבה אנו עומדים בפני קשיים, אתגרים ושינויים תכופים בתחום זכויות הילד, המושפעים מגורמים שונים בחברה, בכלכלה, בחינוך ובטכנולוגיה.

כקורא, מצאתי בספר עובדות חשובות ומשכנעות שדי בציטוטן כדי להניע מתווי מדיניות וחוקה להמשיך בקידומן ובשיפורן של זכויות ילדים, לעודד הצעות של תחיקה חדשה ברוח האמנה הבין-לאומית וליישם חוקים שכבר נחקקו. כמו כן, מצאתי עובדות שניתן להשתמש בהן להניא מתווי מדיניות הקוראים תיגר על חוקים מסוימים, למשל "חוק זכויות התלמיד", בכוונה לשנותם או אף לבטלם. רק מי שמעמיק בתוכני ספר זה ועוקב אחר התגלגלותם של זכויות ילדים עד למצבם הנוכחי, מבין את משמעות הישגיה ותרומתה של האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד ומשתכנע שכל ניסיון לפגוע בחוקים שברוח האמנה יסיג את חברתנו לאחור, לתקופה חשוכה.

תוכני הספר חשובים גם להורים, למטפלים ולמחנכים, אם יועברו להם באופן המתאים וניתן יהיה לעודד את השתתפותם הפעילה בהגנה וקידום זכויות הילד ויישומם, בהיותם האחראים העיקריים לטיפול בילדים ולחינוכם. הבנה לעומק של החוקים והצרכים של ילדים תרתיע אותם מניסיונות להשפיע, בכוחם ובסמכותם כמבוגרים, על הזכויות המורחבות שהילד זכאי להם כפי שנכתב באמנה או פורש בהסתמך עליה, לעצבם או לשנותם.

למרות הדיון המשפטי והאקדמי וההתקדמות בחקיקה למען ילדים ברוח האמנה בדבר זכויות הילד, נראה שהספר הוא תרומה חיונית לסגירת הפער הגדול שעדיין קיים בין הביטוי הניתן באמנה בדבר זכויות הילד לבין יישומה הלכה למעשה במערכת החוק והמשפט בישראל.

סוגיות בהערכה בישראל

עורכות: מירי לוין-רוזליס וריקי סויה

באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2010 (342 עמודים)

אילנה פאול

הספרות העברית אינה משופעת בספרים בנושא הערכה, וזו הקיימת עוסקת בעיקר בתורת ההערכה ובמושגים בסיסיים בתורת המדידה. הספר שלפנינו מציג מגוון שיטות, מודלים וכלי הערכה על בסיס מחקרים שנעשו בישראל. ייחודו של הספר, כך מציינות החוקרות בפתיה, הוא היותו מעוגן בהוויה הישראלית, ואכן הדיווח על מגוון המחקרים מזמן לקורא מפגש עם מוסדות וקהלים שונים בחברה הישראלית.

מרבית המאמרים בספר מנהלים דו-שיח בין שיח פרקטי לשיח תאורטי באופן שבו ניתן להתחקות אחר דרכי ביצוע, ובה בעת – להתוודע למודל תאורטי, שניתן ליישמו במחקר הערכה אחר. בספר 13 מאמרים, שעוסקים בהערכה מנקודות מבט מגוונות: מודלים בהערכה, מתודות בהערכה, תרומת ההערכה למזמיניה, זהותם של המעריכים, רפלקצייה על עבודתם בזוג ואתיקה בהערכה.

הספר פותח במאמר מקיף של יצחק פרידמן, הבוחן דרכי הערכה מגוונות הנהוגות בהערכת תכניות חברתיות וחינוכיות. בחינת דרכי ההערכה נעשית באמצעות דיווח על שתי תכניות ודרכי הערכתן. הכותב מנתח את פעולות ההערכה בתבניות חשיבה של מחקר ודן בזיקה שבין מטרת המחקר העיקרית לבין האסטרטגיה לתכנון מחקר. כמו כן הוא בוחן בביקורתיות גישות ומודלים להערכה ומתמקד בהערכה מבוססת תאוריה. מאמר מקיף זה רלוונטי ומשמעותי לחוקרים צעירים וותיקים.

שני מאמרים עוסקים במעריכים עצמם. הראשון, מאמרן של מירי לוין-רוזליס ואפרת שוחט-רייך, עוסק בשאלת מובחנות זהותם המקצועית של המעריכים. הממצא העיקרי העולה ממחקרן הוא שרק מחצית מהמעריכים תופסים את העיסוק בהערכה כעיסוק המרכזי. לממצאי המחקר השלכות על הכשרתם המקצועית של מעריכים ועל הצורך ביצירת קהילה מקצועית משמעותית. המאמר השני שעוסק במעריכים, הוא מאמרם של ארי נוימן ונריה שחור, שמציגים את מאפייניה של ההערכה בזוג, בוחנים את שורשיה המעשיים והאידיאולוגיים ודנים בחסרונותיה. מאמר זה עשוי לסייע למעריכים לקבל החלטות על אופני שיתוף פעולה עם עמיתים. כמו כן הוא עשוי לסייע לראשי יחידות מחקר להחליט על אופן ציוות מעריכים.

המאמר המסיים את הספר עוסק בשאלות אתיות העולות במהלך איסוף נתונים לצורך הערכה. הכותבת דנה בציווי הקטגורי הקנטיאני, השולל שימוש באחר כאמצעי בלבד, ומעלה את השאלות: האם מושאי ההערכה נתפסים בעיני המעריכים כאמצעי בלבד? האם על מנת שפעולת הערכה תהיה מוסרית, על המעריכים לקבל את הצו הקטגורי כפי שהציגו קאנט? הכותבת מסכמת, שמעשה הערכה אתי הוא

מעשה הערכה המממש את אמונתם של הנחקרים, כי מטרת המחקר לתת בידיהם כלים לשפר את חייהם של הנחקרים עצמם.

כל תשעת המאמרים הנוספים מעשירים את הקורא במתודות הערכה ובמודלים שנבנו על בסיס עבודת שדה. שמעון שפירו ועינת פלד מתדיינים בסוגיית ניסוח מטרות ההערכה ביחס למטרות התכנית המוערכת. בדיונם הם נעים בין הגישה הממוקדת במטרות התכנית כמדד להערכתה, לבין הגישה שמעדיפה להשתחרר ממטרות התכנית, ומציעים גישה חלופית: "הערכה ממוקדת במטרות". גישה זו מודעת לפער שבין מטרותיה המוצהרות של התכנית לבין מטרותיה האופרטיביות, ומאפשרת לבעלי העניין לנסח מחדש את מטרותיהם ולפעול על פיהן. המאמר מדגים גישה חלופית זו בתהליך הערכה של מקלט לנוער חסר קורת גג בתל אביב.

למגוון הגישות לאיסוף נתונים מתווספת גישתו של אלון לזר, שמציע לשלב תפיסה סובייקטיבית של ממד הזמן. גישה זו מאפשרת למוערכים למקם את עמדותיהם על ציר הזמן ולבחון אם חלו שינויים בתפיסותיהם. ויקטור פרידמן ועמיתיו מציגים את שיטת "הערכה בפעולה" (action evaluation), אשר נועדה לספק מענה לבעיה של הערכת תכניות שבהן הגדרת ההצלחה עמומה ואינה מוסכמת על ידי כל בעלי העניין. המאמר סוקר בשיטתיות את שלביה של הערכה זו ומדגים את יישומה באמצעות שתי דוגמאות: הקמת מרכז למחקר פעולה והכשרת מעריכים ובעלי תפקידים בתחום ההערכה.

להתמודדות עם עמימות בתכניות ובמטרותיהן, מרק ויסמן וריקי סויה מציעים לנו את המודל הלוגי ככלי מובנה שיסייע לאיש המקצוע לחדד את תמונת התכנית ומטרותיה. הכותבים מציגים את רכיביו של המודל הלוגי ומדגימים בסדרה של תיאורי מקרה.

לצד המתודות וכלי המחקר המגוונים שהוצגו במאמרים אשר נסקרו עד כה, שלושה מאמרים נוספים מציגים התמודדות עם התערבות רב-ממדית ורחבת היקף. טלי פרוינד מציגה מאגרי מידע קיימים ואת אופני השימוש בהם לניתוח מערכתית כוללני של מערכת החינוך בתל אביב. שמעון שפירו ואנסטסיה גורודזייסקי דנים בשיטת הערכה המותאמת להערכת מיזמים מורכבים, הטרוגניים ורחבי היקף באמצעות הצגה מפורטת של הערכת מיזם מורכב. בעוד שפירו וגורודזייסקי עוסקים ב"עצים" ולא ב"ביער", מירי לוין-רוזליס מתמקדת ב"יער" כולו ולא בכל "עץ" בנפרד. היא מציגה את יעילותה ושימותה של גישת המערכות להבנה שיטתית של מיזמים הטרוגניים מורכבים. לדבריה, ניתוח מערכתי חושף ממצאים שלא היה להם סיכוי להתגלות בגישת הערכה שבוחנת כל תכנית בנפרד.

שני מאמרים נוספים עוסקים בגישות ייחודיות שאינן שכיחות במחקרי הערכה: שימוש בפורטרט ושימוש בוידאו. בשניהם נעשה ניסיון לחלץ תמונה הוליסטית מהאתר המוערך. יהודית זמיר וברברה רוזנשטיין מציגות צעד אחר צעד את תהליך בניית הפורטרט במגוון כלי מחקר כדי "לצייר" תמונה בית ספרית המציגה את בית

הספר על רבדיו השונים. אחד מכלי העבודה ביצירת פורטרט הוא הצילום בווידיאו, שעליו כותבת ברברה רוזנשטיין. מאמרה עוסק בפן התאורטי של השימוש בווידיאו ובשאלות שעוסקות במציאות ובאופני פרשנותה. הכותבת מדגימה את דבריה בעזרת חומרים שנאספו בבתי ספר יהודיים וערביים בירושלים.

סקירת המאמרים מלמדת על מגוון שיטות הערכה, מודלים, הנחות תאורטיות וכלי מחקר המשמשים את המעריכים בפעולתם. מרבית המאמרים מנהלים דו-שיח בין המודל התאורטי לעבודת השדה ותורמים בכך שיטות עבודה והמשגות תאורטיות. ספר זה יעשיר את ספרייתו של כל מעריך – הן הוותיק והן המצוי בתחילת דרכו המקצועית. על אף הניסיון לחדד את ההבדלים בין מחקר לפעולת הערכה וליצור מאפיינים מתודולוגיים ייחודיים לפעולת ההערכה, שיטות המחקר ודרכי איסוף הנתונים המגוונות שמוצגות בספר זה עשויות להיות רלוונטיות גם לאלה שעוסקים במחקר; במילים אחרות, לספר הערכה זה צפויה תרומה משמעותית למעריכים, אך גם לכל העוסקים במחקר, ובכלל זה – סטודנטים לתארים מתקדמים.

מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה ופרשנות

עורכות: רבקה תובל-משיח וגבריאלה ספקטור-חרוז
ירושלים: מאגנס ומכון מופ"ת, 2010 (470 עמודים)

אחיתי הנחנם

השימוש בסיפורים לחקר המציאות החברתית רווח בראשית המאה העשרים בדיסציפלינות מרכזיות של מדעי החברה והרוח. אולם עם התבססות האוריינטציה הפוזיטיביסטית, שבמרכזה השאיפה לאובייקטיביות וייצוג המציאות ה"אמתית" בעזרת גישות כמותיות בדרך כלל, ובמיוחד לאחר מלחמת העולם השנייה, שיטות חקירה סובייקטיביות ואיכותניות נדחקו לשוליים והוגדרו כחובבניות.

עורכות הספר מציינות כי ההתעניינות המחודשת בשיטות חקירה אלו החלה בשנות השבעים, כאשר התגברה האכזבה מאי-יכולתן של שיטות כמותיות להבין חוויות אנושיות ולפרשן. זאת מאחר שהן אינן מתייחסות להיבט הסובייקטיבי שבבסיס חוויות אלו. כך החלה להתגבש תפיסה פרשנית אחרת, קונסטרוקטיביסטית, שעל פיה החוקר מספר סיפור על המציאות הנחקרת וכולל בו את פרשנותו ואת התאוריות המנחות אותו. הדבר הביא ל"מפנה נרטיבי", ואף ל"מהפכה נרטיבית", ואסופת מאמרים של הספר הנוכחי היא אך דוגמה אחת שנותנת ביטוי למפנה הזה.

בפרק המבוא, העורכות דנות בהמשגות שונות של המונח "נרטיב" ומציינות שכדי שטקסט יהיה נרטיב עליו לכלול שלושה מרכיבים: מספר או זווית ראייה, דמות אחת או יותר ועלילה. העלילה היא קו הסיפור היוצר קשרים קוהרנטיים ושיטתיים בין האירועים והופך אותם למכלול קשור הנע על ציר הזמן. העלילה הופכת רצף של אירועים להשתלשלות, הכוללת: משמעות, הערכה, היגיון פנימי ומעין פואנטה לסיפור; לאמור – הנרטיב כולל גיבור, פעולה, מטרה, סצנת התרחשות ואינסטרומנטליות (המעשים הנדרשים לצורך ההתרחשות).

בהמשך מאפיינות העורכות את המחקר הנרטיבי דרך שש עדשות מרכזיות:

א. הנרטיב שונה ממבני שיח אחרים בכך שהוא כלי ליצירת משמעות, להבנה ולארגון של המאורעות המתרחשים. במובן זה הנרטיב מתאר את המציאות, אך הוא גם מעצב אותה ומקנה לה משמעות.

ב. המבצע המילולי הנרטיבי הוא יצירה, הישג אישי והשמעת קול אותנטי.

ג. הסיפור הוא ערוץ מבטא זהות, אך גם יוצר ומכונן זהות. בעזרת היכולת הסיפורית מתגבשת הלכידות של הזהות.

ד. הסיפור, בהיותו נע על ציר הזמן והמשמעות, מגלם בתוכו תהליכי שינוי והתפתחות וכן את הערכתם.

ה. הסיפור יוצר קשר בין שני סובייקטים, מספר ומאזין, וככזה הוא משפיע על שניהם באופן אינטרסובייקטיבי רגשית, מחשבתית, ולעיתים אף התנהגותית, הן בגלוי והן בדרך סמויה. השפעות אלה מעצבות את הסיפור המתהווה.

ו. הסיפור הוא תוצר הקשרי, מעוגן בתפיסה התרבותית של המספר, מאפייניה וערכיה. התרבות מספקת תפריט אפשרי של התנהגויות, מיתוסים, נורמות, תפיסות "עצמי" וערכים, שמהם האדם בוחר כדי לעצב את חייו ואת זהותו הסיפורית.

לספר חמישה שערים. בשער הראשון שלושה פרקים, הדנים בתאוריה הנרטיבית. בפרק הראשון, גבריאלה ספקטור מרזל טוענת, שלאור הספרות המחקרית שהתגבשה עד עכשיו סביב המונח "נרטיב", הגיעה העת לשדרג את הגישה הנרטיבית לפרדיגמה נרטיבית. פרדיגמה זו כוללת הנחות אונטולוגיות (על טבע האדם והמציאות), אפיסטמולוגיות (היחסים בין החוקר והתופעה הנחקרת) ומטודולוגיות (האופן שבו אנו משיגים ידע על העולם ומכירים אותו).

בהיבט האונטולוגי, הפרדיגמה הנרטיבית מתמקדת ב"טבעה הסיפורי של ההתנהגות האנושית". ככזו היא נשענת על יסודות פנומנולוגיים והרמנויטיים, אולם היא ספציפית יותר באמירתה, שהמציאות החברתית היא בראש ובראשונה מציאות סיפורית – הסיפור מחקה את החיים, והחיים מחקים את הסיפור; מבחינה אפיסטמולוגית, הפרדיגמה הנרטיבית חולקת הנחות יסוד עם הפרדיגמה הקונסטרוקטיביסטית וגורסת שאנו מבינים את העולם באמצעות תהליכים של פרשנות וייחוס משמעויות סובייקטיביים ומעוגני תרבות. בעמדה זו מיטשטשים הגבולות בין אונטולוגיה ואפיסטמולוגיה, שכן המציאות מעוצבת במידה רבה על פי האופן שבו אנו תופסים אותה, מכירים אותה ומפרשים אותה; המטודולוגיה הנרטיבית מתמקדת בסיפורים. אם המציאות החברתית היא סיפורית, הרי סיפורים הם הכלי המתבקש לחקר המציאות.

יעדי המחקר הנרטיבי משתרעים על פני טווח רחב, שבקצהו האחד שאלות פסיכולוגיות המתמקדות בתהליכים תוך-אישיים, ובקצהו האחר – שאלות סוציולוגיות, אנתרופולוגיות והיסטוריות. בתוך ישנן שאלות המתמקדות בתהליכים לשוניים ובין-אישיים ובוחנות את הנרטיב כדרך לתקשר. החוקר הנרטיבי אינו נפרד ומובחן אובייקטיבית ממושא נחקרו, הן בשלב האינטראקטיבי המחקרית והן בשלב הפרשנות של הממצאים. אין כאן ניטרליות, כמצופה מהפרדיגמה הפוזיטיביסטית. החוקר הנרטיבי עשוי להישמע בשלושה "קולות": הקול "הסמכותי", המובחן מקולם של המספרים ומציע פרשנות לנרטיבים שלהם, הקול ה"תומך", המציג את קולם של המספרים כמרכזי בטקסט ומאיר ומחזק אותו, והקול ה"אינטראקטיבי", המבקש לבטא את ההשפעה ההדדית ואת האינטר-סובייקטיביות בין קולו של החוקר לקולם של המספרים, תוך הצבת הפרשנויות, החוויות האישיות והעמדות שלו בלב הדברים. הנחקרים – או המספרים, כנהוג לכנותם במחקר נרטיבי – הם העומדים במרכז המחקר, לא כספקי מידע, כפי שהם נתפסים בחלק מהמסורות האיכותניות, אלא

כסובייקטים, כסוכנים פעילים שאין להפריד בינם ובין התופעה הנחקרת. תפיסה זו נוגעת לסוגיית השליטה במחקר, שהיא היררכית בעיקרה במחקר הפוזיטיביסטי, ואילו במחקר האיכותני בכלל והנרטיבי בפרט, היא דמוקרטית במהותה.

הפרק השני בשער התאוריה, של שינברג ובראון, דן בהיבטים שונים של אמת וכוח, תוך התייחסות להגותו של פוקו, ומציב את המונח "חשיבה נרטיבית" כ"המצאה" טבעית בשל אבדן כוחה של האובייקטיביות. הכותבים מדגישים שלושה היבטים: השפה כמרחב סמלי המכוון את זהותם של בני אדם, השיח החברתי-תרבותי כמבנה של המציאות ו"טקסט" חייו של האדם כיחידת ניתוח מחקרית. בעזרת ניתוח מבנים לשוניים, החוקרים חושפים ממצאים בתחום הזהות המגדרית בתוך סיפורי חיים של נשים לאורך שלושה דורות. הממצאים מראים כיצד נרטיב מגדרי מעצב זהות נשית ומתארים את אי-ההלימה בין התמורות בפרקטיקות התעסוקתיות של נשים לבין קצב התמורה בנרטיב המגדרי המכוון את זהותן.

מאמרה של מיכל צלרמאייר מתאר את המחקר הנרטיבי כערוץ מרכזי למחקר פמיניסטי וטוען שהחקירה הנרטיבית סייעה ומסייעת להעצמת נשים בשני מובנים: ראשית, ההתמקדות של החקירה הנרטיבית הפמיניסטית בידע ורגשות, בזהות, במימוש עצמי וברפלקציה פותחת פתח רחב לעולמן של הנשים. לדוגמה: אופני הבניית הידע אצל נשים לימדו על חמש נקודות מבט אפיסטמולוגיות: (א) שתיקה – האישה חווה עצמה כמי שאין לה קול ואין לה יכולת לקבל או ליצור ידע; (ב) ידע סביל – האישה מקבלת ידע מאנשים הנחשבים בעיניה בעלי סמכות ידע אובייקטיבית, והיא תופסת את עצמה כאובייקט שלהם; (ג) ידע סובייקטיבי – האישה משיגה ידע זה בכוחות עצמה, מבלי לסמוך על אחרים כמקור ידע; (ד) ידע נוהלי – משמעו הכרה באסטרטגיות אובייקטיביות של ידיעה; (ה) ידע נבנה – הבנה של תהליך הבניית ידע ויכולת לשאת באחריות לתהליך זה. שנית, המתודולוגיה והאתיקה הנרטיביות מגלות רגישות גבוהה לצורכי הנחקרים ולשותפות עם, וככאלה הן מהוות פוטנציאל העצמה משמעותי. זהו מחקר עם נשים ולמען נשים. למעשה, צלרמאייר גורסת כי עליית הגישה הנרטיבית העשירה את המחקר הפמיניסטי, ומאידך גיסא – הגישה הפמיניסטית תרמה להתפתחות הגישה הנרטיבית.

השער השני דן ביחסים שבין חוקרים ונחקרים ומדגים את התהליך הפעיל ביניהם ואת ההשפעה ההדדית. בשער חמישה פרקים. שרית ברזילאי דנה בשלוש סוגיות הקשורות למפגש המחקרי: הראשונה עוסקת באופן שבו משפיעה הדרך שבה הנחקר תופס את החוקר על הסיפור. השנייה בודקת, האם התהליך הסיפורי אכן מיטיב בהכרח עם המספר, והשלישית קשורה לגבולות שבהם החוקר מכיל את המספר. שאלות אלה התעוררו בעקבות מפגשה של החוקרת עם גבר שהחצין במהלך המפגש המחקרי את תפיסתו הסקסיסטיות כמעט עד אבדן שליטה ופגיעה בחוקרת. התרשמותי, כאיש שבא מהעולם הקליני, שהשיח הנרטיבי חשף והעלה על פני השטח בעיתיות שכמעט חצתה גבול, חצייה המסכנת את החוקרת והנחקר גם יחד.

אירוע זה הציף בעיות אתיות, מטודולוגיות ובטיחותיות, והזכיר לנו את שנאמר בפרקי הפתיחה של הספר, שהסיפור הוא האדם וזהותו, על כל המשתמע מכך. הדבר מדגיש לדעתי את הצורך לקבוע לחקירה נרטיבית כמה כללים אתיים, נוסף על אלה הנהוגים בהליך מחקרי שגרת.

אבו רביע קווידר מתארת בפרק השני מפגש מחקרי, שהתקיימו בו יחסים מנוגדים לאלה שתוארו על ידי ברזילאי. כאן היו שותפות, הרמוניה, חברות והזדהות הדדית מוחלטת בין החוקרת לנחקרת, בהיותן בנות אותה תרבות (הבדווית). נוכחותו של סיפור תרבותי-מגדרי משותף תרמה לבניית הנרטיב של המרואיינת, לביטול ההיררכייה בין החוקרת לנחקרת, לגילוי מידע אינטימי ולהעצמה של שתיהן. היה זה מחקר נרטיבי, פמיניסטי ותרבותי גם יחד, שבו המרכיב האינטרסובייקטיבי פעיל ודומיננטי. ייתכן שגם כאן ישנן שאלות אתיות הנוגעות למפגש הגבולות שבין חוקר לנחקר, שראוי לתת עליהן את הדעת.

מירה קרניאלי בוחנת את מעורבות בעלה של נחקרת, במסגרת השאלה "למי שייך הסיפור". במקרה הנדון גילה בן הזוג אמביציה פעילה להשפיע על הממצאים ומסריהם לכיוון תפיסת עולמו. קרניאלי בוחנת באמות מידה אתיות ומחקריות את שאלת ה"בעלות" על הסיפור ומגיעה למסקנה, שבסופו של דבר, לאחר שניתנה לנחקר במה רחבה לעצב את ההבנות המחקריות, הסיפור שייך לחוקר.

שלושת הפרקים האלה נוגעים בעצם בהשפעתו של המחקר הנרטיבי על האדם בהקשר שלו עצמו, של משפחתו ותרבותו וכן בהקשר של מקום החוקר כמי שמסייע לחשיפת מידע שעלול לערער את נחקריו במעגלי חייהם. לטעמי, מחקר בכלל וחקירה נרטיבית סובייקטיבית-פרשנית בפרט הם מעשי התערבות שיש לצפות את השפעתם ולהעריך את אופיים, וראוי להביאם בחשבון בעת התכנון, הביצוע ועיבוד הממצאים.

פנינה שור ונעמה צבר בן יהושע דנות בפרק הרביעי בהבחנה שבין דיווח וסיפור. מחקר נרטיבי מבקש לשמוע מהמרואיין את המשמעות שהוא מייחס לאירועים, והמשמעות נבנית דרך הסיפור. לכן החוקר הנרטיבי נדרש להקדיש תשומת לב ליצירת אינטראקציה שמזמינה סיפורים, ולא דיווחים. באמצעות הדגמה מתוך ראיונות דיווחיים, המחברות מחדדות את האחריות המוטלת על החוקר לקשב פעיל וליזמה, כדי שייצור שינוי בריאיון דיווחי במטרה להפכו לסיפור בעל משמעות.

בפרק האחרון בשער הזה, חנה עזר מראה, כיצד המחקר הנרטיבי עשוי להעצים את החוקר. סוגיית ההעצמה נבחנת בדרך כלל מתוך התמקדות בנחקר, ואילו כאן מפנה הכותבת את המבט להעצמתו של החוקר. באמצעות ניתוח תוכן של רפלקציות כתובות של חוקרות, הכותבת מדגימה שלושה אופני העצמה: אישית, אקדמית ומקצועית.

בשער השלישי מקובצים הפרקים שהמוקד המרכזי שלהם הוא סוגיות של פרשנות במחקר הנרטיבי. בפרק הראשון בוחנת פרימה אלבז-לוביש את התהליך הפרשני שהתרחש בקבוצה של חוקרים לומדים. הכותבת מתארת את תרומת השיח בין

המשתתפים להבנת הפרשנות הנרטיבית ומאירה את התהליך כשיח שהושתת על מערכות היחסים וחילופי הידע בין המשתתפים. העבודה המשותפת בנתה קהילה פרשנית בעלת איכויות אינטימיות של פתיחות וקרבה, שאפשרו הן פיתוח והעמקה של הסיפורים והן התבוננות מזווית ראייה רחבה יותר על עשייה חינוכית חברתית בכלל. הכותבת מסכמת ואומרת, שביצוע מחקר נרטיבי בקבוצה הוא אפשרי ואף מתבקש.

אריאלה גדרון בוחנת את משמעותם של "ממצאים" בחקירה של סיפורי חיים של סטודנטיות ועמיתות בקבוצת למידה נרטיבית. החוקרת, המשלבת ניתוח מבט הוליסטי (לאורכו של כל סיפור וסיפור) וקטגוריאלי (לרוחבם של כל הסיפורים), דנה בשלוש אפשרויות ייצוג של הממצאים: הראליסטית, הוויזואלית והמתרשמת, ומפרטת את הסיבות שהביאוה לבחור בגישה המתרשמת. גישה זו מבטאת הבנה נרטיבית דיאלוגית, המחברת בין אופקי המשמעות והפרשנות של המספר והחוקר.

חיה סימון גורסת כי סיפור "טוב" הוא בעל מבנה סיפורי לינארי, חד-עלילתי וכרונוולוגי. אולם במחקרה נחשפו סיפורים מעגליים, רב-עלילתיים, הקושרים בין זמנים ובין מרחבי חיים, ומאפשרים להאיר היבטים אשר מושקפים בדרך כלל, סביב סוגיות חברתיות, חינוכיות, תרבותיות ופוליטיות חשובות. סגנון סיפורי כזה נוגע ברבדים של דיבור מרומז ומחייב את החוקרים לגמישות והשתתפות בפענוח. זוהי חקירה אינטרסובייקטיבית במיטבה. הסיפור הלינארי ה"גמווני" מאתגר על ידי סיפורים "בלתי גמוניים" רב-קוליים ורב-שכבתיים, המצריכים מודל פרשני גמיש ויצירתי. המחברת קוראת לגמישות כזו.

אורנה שץ אופנהיימר ונורית דביר עוסקות בסיפור חיים מקצועי בהקשר של קונפליקט, לאמור בחינה של תפקיד הקונפליקטים בהבניה של זהות מקצועית. התפיסה העומדת בבסיס החקירה היא שזהותו של האדם נעה בין כמה וכמה זהויות המתהוות לאורך כל חייו באמצעות קונפליקטים בתוך עצמו ועם "אחרים משמעותיים", וניזונה ממתחים בין זהויות סותרות הפועלות בתוכו וכן ממתחים הנובעים מיחסיו עם סביבתו החברתית-תרבותית ומעמדותיו כלפיה. מכאן שזהות לא רק שאינה בהכרח ישות קוהרנטית, אלא היא ישות מורכבת, מרובת סתירות, הנתונה בתהליכי נאמנות ומחויבות משתנים לרבדיה וערכיה השונים על פי נסיבות החיים. זוהי מהות דינמית המתעצבת כל העת, להבדיל מתפיסתם של אריקסון ופריד שראו את הזהות כמגיעה לגיבושה בתקופת ההתבגרות וכבעלת מבנה יציב, מלוכד ואחיד. החוקרות מדגימות את הדברים באמצעות סיפורי חיים של שלוש מדריכות פדגוגיות במכללות להכשרת מורים ומכנות זאת "נרטיב של קונפליקט". ראיית הזהות כסיפור של קונפליקט אמנם יוצרת אי-שקט תמידי ומלווה במעברים ולעתים במשברים, אך בה בעת זוהי זהות מתפתחת, יוצרת ויוזמת, בעלת פוטנציאל רפלקטיבי, המסוגלת להתאים ולהעצים עצמה בעולם פוסט-מודרני תזזיתי ומשתנה תדיר. הדבר מצריך את קבלת הקונפליקט כמפגש ניגודים מפרה ודיאלוגי, ולא כשיח משתיק ומושתק.

עניינו של השער הרביעי הוא נרטיבים בזירות חיים שונות, והוא ממחיש את הטענה שנרטיב מצוי בכל תחום חיים. מאמרם של זאב אפל ושמחה שלסקי בוחן נרטיבים בקבוצת אסירים המספרים על זוגיותם. החוקרים דנים בנרטיב כאירוע, פרקטיקה וטקסט. הנרטיב כאירוע של סיפור בקבוצה הוא מופע חברתי, שכן הוא נוצר בתהליך של שיח. כפרקטיקה הוא מאפשר יצירת אינטראקציות ויחסי גומלין בין המספרים, וכטקסט, יש לו שפה ותוכן שיוצרים משמעויות המבנות ומתארות את ה"עצמי". השיח של האסירים על זוגיותם הוא בעצם מהלך טיפולי, אולם החוקרים אינם מתמקדים דווקא בהיבט החשוב הזה, אלא נותנים את הדעת על ההקשר שבו מתרחשת הסדנה הזו ועל אפיוני תכניה. בית הסוהר הוא מקום ענישה, רווי אלימות, חשדנות וחוסר אמון. בסדנה נוצר שיח כן, מלא אמון, בלתי אלים ורפלקטיבי. במובן הזה, השיח אפשר לקולות מושתקים להתקיים, והיה מובלעת של אינטימיות ומודלינג למפגש אחר. הלמידה המרכזית בסדנאות הייתה הרכישה של כלים לשוניים חדשים ורכישת היכולת לדבר, להיבט ולהקשיב, במקום לצעוק, להכות, לשתוק או להתעלם. הדיבור נתפס ככלי מרכזי בזוגיות "נאורה", ומיומנות זו, לצד רווחים של השגת שליטה ומניפולטיביות, ביטאה גם רצון לפתיחת דף חדש ביחסים עם בנות הזוג. לשיח נרטיבי בקבוצה כזו יש השפעה של חברות נורמטיבי העשוי לשנות את ה"עצמי".

עמיה ליבליך, מן החוקרים הנרטיביים הבולטים בעולם, מתארת את גלגולו של מחקר נרטיבי לספר ולמחזה. המחקר נערך בקרב נשים המשתייכות למה שקרוי ה"משפחה החדשה", והכותבת מתארת את התרחשותו בשש מערכות, החל משיחת הטלפון הראשונה עם המרואיינות ועד תגובותיהן לאחר ראיית המחזה. המחשת הדברים בשש מערכות (כמו במחזה), מרתקת, סוחפת ומאירת עיניים. ליבליך דנה בסוגיה החשובה של אופני ייצוג החומר המחקרי שנאסף במחקר נרטיבי, ומצביעה על דרכי ייצוג חדשניות ונועזות, מה שמכונה היום "מפנה הביצוע"; לאמור ייצוג לא רק בדרך מדעית מסורתית, אלא גם באמצעות מבע אמנותי כמחזה, ריקוד, פיסול, שירה, ציור וכדומה. לטעמה, חוקר נרטיבי רשאי לבחור היכן למקם את מחקרו על הרצף שבין מדע ואמנות, תוך שמירה אתית קפדנית על חסיון הנחקרות ושותפותן המלאה בתהליך קבלת ההחלטות. ליבליך מציעה לבחון ברצינות את האפשרות לחשוב כחוקר ולכתוב כסופר. המבע האמנותי ממחיש את יציאתו של החוקר האקדמי ממגדל השן, ובכך מושגות מספר מטרות: הוא מנגיש את המחקר לקהלים שונים, מעצים את הנחקרים, מביא סוגיות חשובות למעגלי שיח חברתיים, יוצר שיח עם קהל רחב ומשפיע בכלים מגוונים ויצירתיים על תודעת הציבור.

דינה שקולניק דנה בקשר שבין חיפוש המשמעות בסיפור החיים לבין אופני הניתוח הפרשני המאפשרים את חשיפת המשמעות. תפיסתה של הכותבת נשענת על ההנחה שה"עצמי" הוא עקבי ובעל ליבה קבועה, ולא "עצמי" קלידוסקופי ומשתנה, וככזה הוא בעל תשוקה לתת ביטוי משמעותי, סובייקטיבי ואותנטי לקיומו בכל שלבי חייו, ולא רק להסתגל ולתפקד. גישת האימון (coaching) מוצגת כדוגמה לכלי

יישומי המאפשר זיהוי ומיקוד של היבטים אלה בשילוב עם פרשנות לסיפור החיים. הראייה הפרשנית מדגימה פענוח ספרותי של היסודות המבניים-צורניים שבסיפור בלויית חשיפה של מוטיבים ותכנים פסיכולוגיים, חברתיים ותרבותיים המצביעים על המשמעות. כלי האימון כוללים התייחסות לחזון ול"עצמי עתידי" ולחוויות מהותיות מהעבר (peak experiences) שהיו בהן חיות, עצמה ושמחה של מימוש, אשר ביטאו את תחושת משמעות החיים והגדרת ערכיהם המרכזיים. הכותבת מדגימה את הדברים בסיפור מקרה מעניין ומאיר עיניים של אימון. להפתעתי, זהו הפרק היחיד המדגים עבודה ייעוצית-נרטיבית, אף שידוע כבר כמה עשורים על הטיפול הנרטיבי ועל הכלים שהוא מפעיל בתהליכי סיוע. תמהני על העורכות, שהכשרתן היא גם בתחום העבודה הטיפולית (עבודה סוציאלית ופסיכולוגיה קלינית), שלא הביאו הדגמה חשובה ומרכזית זו.

המחשה מעניינת למפגש שבין מחקר נרטיבי וטיפול נרטיבי שעניינו מחקר איכותני, ניתן למצוא במאמרו של גילת והרץ לזרוביץ (2010), המופיע בספר בעריכת קסן וקרומר-נבו. החוקרות מתארות שיטה לריאיון וניתוח סיפורי חיים המבוססת על הגישה הנרטיבית-טיפולית.

הפרק האחרון בספר דן בכיוונים לעתיד. רות'אלן גיוסלסון, מהחוקרות הנרטיביות המובילות, מסמנת את אחד האתגרים החשובים הניצבים היום בפני המחקר הנרטיבי, והוא – לקיים מעין ניתוח-על של המחקר, שיחבר בין קטעי הידע השונים שנחשפו ונוצרו במחקר הנרטיבי. כדי לענות על האתגר, היא מציעה את מושג השיחה כמטפורה וכהקשר שבמסגרתו יש להבין את הידע, וקוראת לחוקרים הנרטיביים לקיים ביניהם שיח על אודות היבטים שונים של מחקריהם על פי ממדים שונים, ותוך שימור הראייה הפרשנית, ולא על ידי התבוננות בממצאים כב"עובדות". חשיבותו של פרק הסיום הזה הוא ביצירת פרספקטיבה עתידית לחקירה הנרטיבית.

לסיכום, הספר מעניין, חשוב, איכותי ועדכני, והוא מומלץ בחום.

סקירות

גילת ע' והרץ לזרוביץ' ר' (2010). שיטה לריאיון וניתוח סיפורי חיים המבוססת על הגישה הנרטיבית-טיפולית. בתוך ל' קסן ומ' קרומר-נבו (עורכות), **ניתוח נתונים במחקר איכותני** (עמ' 126–153). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.